

Aynur XƏLİLOVA

UŞAQ FOLKLORU: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

Uşaq folkloru bədii yaradıcılığın hər üç növünü (lirik, epik, dramatik) əhatə etməklə layla, oxşama, nağıl, tapmaca, yanıltmac, düzgü, sanama, nəgmə və başqa bu kimi janrları, müxtəlif oyun və tamaşaları çevrələyir.

Bəzi istisnaları çıxmaq şərtilə, çağdaş dövəmdə uşaq folklorunun yeni nümunələrinin yaranması, demək olar ki, qeyri-mümkündür. İstisnalar isə laylalar, oxşama və əzizləmələr, qismən də uşaq oyunları və onların tərkib hissəsi olan mənzum mətnlərlə əlaqədar müşahidə edilir. Düzülüb-qoşulan laylaların, oxşama və əzizləmələrin mətninə diqqət yetirdikdə müasir dövrümüzdə onların daha çox uşaq adları fonunda ortaya çıxdığını görürük.

Geniş mənada uşaq folkloru nümunələrinin yaranmaması bir tərəfdən sazlı-sözlü, sinədəftər nənə-babalarımızın dünyalarını dəyişmələri ilə, həmçinin internet əsrində yaşamağımızla izah edilir. Digər tərəfdən, ümumiyyətlə, folklor örnəkləri hər gün yaranmır, yaxud xarakter və struktur baxımından şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi ortaya çıxacaq olan hər hansı bir mətn elə yaranan kimi folklor mətni hesab edilə bilməz. Onun folklor statusu qazanması üçün cıllanma, variantlaşma, şifahi daşınma və başqa bu kimi prosesləri keçirməsi lazımdır. Deməli, indiki dövrdə bizim üzərimizə düşən vəzifə əlimizdə olan zəngin folklor xəzinəmizi, o cümlədən uşaq folklorumuzu qoruyub saxlamaq, peşəkar və sınavi informatorların yaddaşında hələ də yaşamaqda olan xam materialların toplama-tərtib işini həyata keçirməkdir.

Yeri gəlmişkən, bir məsələyə diqqət çəkmək istərdik.

F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasında uşaq nəşrləri ilə tanışlıq zamanı 2004-cü ildə "Tutu" nəşriyyatında çap edilmiş "Sehirli nağıllar" kitabı təəccübümüə səbəb oldu. İlk baxışdaca diqqəti cəlb edən kitabın ağırlığı və ölçüsü idi. Təbii ki, uşaq həm maraq dairəsi baxımından, həm də psixoloji olaraq qalın, ağır və böyük ölçülü kitabı qəbul edə bilməz. Uşaq folkloru, yaxud ədəbiyyatı nəşrləri, təbii ki, antologiyalar istisna edilməklə, uşaqları maraqlandıran, onların mətni qavramasına yardımçı olan formatda olmalıdır. Arzuolunmaz məqamlardan biri kitabda yer almış bəzi rəsmlərin uşaqların yaş səviyyələrinə uyğunsuzluğudur. Kiçik və orta yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş kitabda mətnin tələb etmədiyi, məzmunla əlaqəsi olmayan açıq-saçıq rəsmlərə nə ehtiyac var?

Müşahidə olunan digər məqam isə bəzi rəsmlərdə öz əksini tapmış "obrazlar"ın antropoloji quruluş baxımından tipik azərbaycanlıya qətiyyəən aidiyyətinin olmaması və ya bənzərsizliyidir. Əslində isə millətin tarixi, mənəvi-mədəni keçmişi ilə bağlı olduğundan folklor mətnləri ilə əlaqəli rəsmlərdə hər

bir detala xüsusi həssaslıqla yanaşılmalı, təsvirlərdə millətə xas olan fərdi cizgilər mütləq şəkildə öz əksini tapmalıdır. Çünki bu rəsmlər tarixi keçmişimiz və əcdadlarımız haqqında da təsəvvür formalaşdırır.

Etiraf etmək lazımdır ki, müasir uşaq təfəkkürü 50-100 il bundan əvvəlki uşağın təfəkkürü ilə bir deyil. İndiki uşaqların təfəkkürü daha çevik və dinamik, bilgi, yaxud informasiya alma əhatəsi daha genişdir. Bu baxımdan uyğun materialların, bilgi və informasiyanın çatdırılma vasitələrinin çeşidliliyi də əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, müasir uşaq ona hesablanmış materiallarla tanışlıq imkanını təkcə canlı informatorlar, yaxud dərsliklər, qiraət kitabları, ayrı-ayrı jurnallar vasitəsilə deyil, eyni zamanda, müxtəlif telekanallar, elektron cihazları, internet yayım vasitələri ilə də əldə edə bilər. Bu baxımdan televiziya kanallarının üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Çünki vizual təqdimat uşağın yaddaşına, təfəkkürünə, psixologiyasına daha sürətli və uzunmüddətli təsir göstərir. Buna görə də böyüməkdə olan yeni nəslin milli ruhda formalaşib inkişaf etməsi üçün televiziya kanallarında uşaq folklorunun təbliğinə xüsusi diqqət ayrılmalı, həmçinin ümumfolklor xəzinəmizdən müvafiq seçmələr uyarlı şəkildə gündəmə gətirilməlidir. Bu yöndən milli kimliyimizin ifadəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun ayrı-ayrı boylarının uşaqların müxtəlif yaş dövrlərinə müvafiq ekran variantının yaradılmasına böyük ehtiyac var. Təqdirəlayiq haldır ki, "Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy"la "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu" artıq belə bir formatda mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin xətti ilə C.Cabbarlı adına "Azərbaycanfilm" kinostudiyasında istehsal edilmiş bu yaradıcılıq işləri uğurlu alınmışdır. "Səgrəyin dastanı"nda türklərin totem kimi qəbul etdikləri göy qurdun ani şəkildə də olsa görüntüyə gətirilməsi ilə müasir uşaq qurdun ruslar tərəfindən təqdim olunan nadan canavardan fərqli obrazı ilə tanış olur. O, uca dağın zirvəsində dayanıb göylərə boylanən özünəməxsus, amiranə görünüşlü arxetip kimi canlanır. Bu görüntü və eləcə də diqqəti çəkən digər vacib məqamlar uşaq təfəkküründə mənəvi-mədəni və tarixi keçmişimizlə bağlı konkret təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Bizcə, eposun bütün boyları qeyd edilən yaradıcılıq prosesinə cəlb olunmalıdır. Çünki ana kitabımızda elə bir boy tapmaq olmaz ki, orada sözügedən mövzu ilə əlaqəli motiv olmasın. Eləcə də, ümumfolklor xəzinəmizə daxil olan digər örnəklərlə bağlı bu istiqamətdə kompleks şəkildə yaradıcı işlər aparmaq olar.

Təəssüflə qeyd olunmalı faktlardan biri də budur ki, dini mövzuda cizgi filmlərimizə, demək olar ki, rast gəlmirik. Bu mövzuda Türkiyə istehsalı olan cizgi filmlərini nəinki uşaqlar, hətta böyükklər də maraqla seyr edirlər. Burada, "uşaqlar üçündür" deyə heç bir primitiv yanaşmadan söhbət gedə bilməz. Bu istiqamətdə bizdə də əməli fəaliyyət ortaya qoyulsa, faydalı olardı. Folklor qaynaqlarından, mövcud dini mənbələrdən, rəvayətlərdən istifadə etməklə uşaqlara qutsal dəyərləri anlatmaq, İslam dininin bəzi vacib məqamları haqqında yığcam şəkildə də olsa bilgi vermək onların mənəvi tərbiyəsinə hesablanan müstəsna əhəmiyyətə malik amillərdəndir.

Qədim türklərin totem kimi qəbul etdikləri göy, yaxud boz qurd, türk hökmdarları, tarixi-coğrafi arealımızla ilgili folklor materialları uşaqların müxtəlif yaş mərhələlərindəki qavram səviyyələrinə uyğun, onların daha çox maraq göstərdiyi və qəbul edəcəyi formalarda təbliğ edilməlidir. Bu gün hər bir azərbaycanlı ailəsində böyüyən uşaq kiçik yaşlarından özünü tanımalı, dərk etməli, mən kiməm, əcdadlarım kimdir, hansı millətin və torpağın övladıyam, Vətənim haradır, hansı dinə mənsubam, hansı dildə danışırım və sair kimi suallar ətrafında düşünməlidir. Bu vacib amillər uşaqlara milli qəhrəmanlıq ruhu, mental dəyərlərə sevgi, sədaqət və hörmət hissi aşılaraq gələcəkdə onların millətimizə və ölkəmizə layiqli bir vətəndaş kimi yetişməsinə xidmət

etmiş olar. Ümumiyyətlə, mənəvi-əxlaqi aşınmalardan qorunmağa və milli ruhda tərbiyələnməyə hesablanmış və hazırda böyük ehtiyac duyulan bu cür mövzuların təbliğatına ciddi yanaşmaq lazımdır.

Digər ölkələrdə uşaqlar üçün ayrıca telekanallar fəaliyyət göstərir. Əgər Azərbaycanda da belə bir telekanal mövcud olarsa və o, yuxarıda sözügedən istiqamətdə fəaliyyət göstərsə, bu həm uşaqların mənəvi ehtiyaclarını ödəyər, həm onların bir azərbaycanlı kimi yetişməsinə xidmət göstərər, həm də Azərbaycan uşaq folklorunun təqdim-təbliği, eləcə də uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edər.

Hazırkı vəziyyətdə isə mövcud telekanallarda digər məsələlər kimi uşaq folklorumuzun vizual təqdim-təbliği də ürəkaçan deyildir. Televiziya kanallarında daha çox xarici ölkə istehsalı olan cizgi filmlərinə yer verilir. Bunun da səbəbi özümüzün sözügedən formatda işlərimizin olmaması, yaxud da az olmasıdır. Təqdim edilən xarici məhsul böyük əksəriyyətlə həm keyfiyyət, həm uşaqların mənəvi ehtiyaclarını ödəmək, həmçinin də tərbiyəvi məzmun-mahiyyəti ilə diqqəti çəkir. Lakin, təbii ki, bunlar istehsalı olduqları ölkənin maraqları və milli xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Telekanallarda bəzən nifrət, kin, qəzəb, aqressiya ilə çulğalanmış cizgi filmlərinə yer verilməsi acınacaqlı hal kimi təəssüf doğurur. Uşaqlar özlərini bu cizgi filmlərinin "qəhrəmanları"na bənzədir, onların hərəkətlərini yamsılayırlar. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, uşaqlıq dövrü insan ömrünün elə bir mərhələsidir ki, bu dövrdə insan gördüyünü daha tez götürür və beyninə həkk edir. Odur ki, psixologiyaya mənfi təsir göstərən, aqressiyaya yönəldən və arzuolunmaz nəticələrə aparan belə hallar yolverilməzdir.

Odur ki, uşaq folkloru nümunələrinin vizual təqdimatı məsələsi kompleks yanaşma tələb edir və bu gərəkli işdə dövlət nəzarəti və qayğısına ehtiyac var. Çünki müasir uşaq ədəbiyyatı fərdi yaradıcılıq prosesi olduğundan onun təqdimatı və qorunması özəl olaraq öz müəllifi tərəfindən də həyata keçirilə bilər. Folklor isə ümumxalq yaradıcılıq məhsulu olduğundan hamı ona fərdi yanaşma nümayiş etdirmir. Başqa sözlə desək, müasir uşaq ədəbiyyatının konkret sahibi var. Buna görə Azərbaycan folklorunun qorunması, təqdim-təbliği və gələcəyə ötürülməsi indiki dövrdə bütövlükdə dövlət və ümumxalq qayğısı tələb edən məsələdir.

Dövrümüzdə uşaq folkloruna yanaşmanın göstəricilərindən biri də müasir uşaq ədəbiyyatının sözügedən irsə münasibətidir. Folklor materialına müraciət, forma, məzmun, ənənəvi obrazlar sistemi, səciyyəvi motiv, təhkiyə, süjet parçası və s. baxımından bəhrələnmə yolu ilə gerçəkləşir. Məsələn:

Bozbaşı
Boş boşqaba
Boşaltdılar.
Qazanı
Bir tərəfə
Boş atdılar.

Müasir uşaq ədəbiyyatımızın istedadlı nümayəndələrindən olan Zahid Xəlilin folklor bədii forma baxımından istifadə etməklə yazdığı bu kimi yarıltmacların əsas məqsədi uşaqlarda nitq qabiliyyətinin inkişafına, müəyyən səs və sözlərin düzgün tələffüzünü vermiş etdirməyə yönəlmişdir.

Rafiq Yusifoğlunun uşaq oyununun süjet xətti üzərində düzüb-qoşduğu "Bənövşə, bəndə düşə" şeirində folklor materialından bəhrələnmə müəllifin aydın və ahəngli üslubu ilə birləşərək maraqlı bir şəkildə ortaya çıxmışdır:

-Bənövşə,
-Bəndə düşə.
-Bizdən sizə kim düşə?
Gülə-gülə söylədi

Dəstəbaşımız Rövşən:
-Adı gözəl, özü gözəl
Bənövşə.
Yaman şeymiş bu şeytan.
Bəndə düşmək bir yana,
Bəndi qırdı, qopardı.
Üstəlik Nərgizi də
Dəstəməzdən apardı.

Müəllifin -

Gözləyirəm yolunu,
Günüm çıx, ay günüm, çıx!
Görüm sənsiz olmasın
Mənim birçə günüm, çıx!

Üstümüzə nur ələ,
Ömrümüzü nur ələ.
Hava kimi gərəkdir
Nur obaya, nur ələ.

- şeiri də xalq yaradıcılığından yararlanma ilə yazılmışdır. Folklardan gələn motiv və təhkiyənin müşahidə olunduğu bu şeirdə ölçü və ahəng elə qurulmuşdur ki, kiçik yaşlı uşaqlar onu çox rahatlıqla qavraya və yadda saxlaya bilirlər.

Uşaq nəsr folklorından istifadə üçün daha geniş imkanlar açır. Şifahi epik ənənənin özü də sözügedən yaradıcı əlaqə üçün yaxşı material verir. Bu əlaqəni öz yaradıcılığında əks etdirən müasir yazarlardan biri də Qəşəm İsabəylidir.

Q. İsabəyli epik nümunələrdə süjeti qeyri-real məkan, hadisə və obrazlar üzərində qurmağa üstünlük verir. Bədii təxəyyülün məhsulu olan belə nümunələrdə müəllif fikri öz ünvanına birbaşa deyil, dolayı yolla çatdırılır. Bunun özü də nəticə etibarilə uşaqlarda hadisə və əhvalatları düşünüb dərk etmək bacarığının inkişafına yönəlir. "Elnur, Əkil və onların başına gələnlər" və "Cin" nağıl-povestlərinin süjeti məhz bu istiqamətdə qurulmuşdur. Xalq yaradıcılığında rast gəlinən canlı-cansız əşyaların insana (yaxud da əksinə) çevrilmə motivi əsasında yaradılmış "Elnur, Əkil və onların başına gələnlər" əvvəldən axıra kimi folklor ruhunda, nağıllardan müxtəlif yönümlərdə istifadə yolu ilə yazılmışdır. Məhz bu cəhət sözügedən nağıl-povestlərin daha maraqlı və oxunaqlı olmasını təmin etmişdir. Müəllif folklordan bəhrələnməyə yaradıcı yanaşaraq, onu əsərə mexaniki deyil, ümumi məzmunu uyarlı şəkildə daxil etməyə çalışmışdır. Nağıl-povestlərin balaca qəhrəmanının adı da təsadüfi seçilməyib,

Əkil-Bəkil quş idi,
Ağaca qonmuş idi.
Getdim onu tutmağa,
O məni tutmuş idi

- misraları ilə başlayan ənənəvi materialdan alınmadır. Bu da quşdan insana çevrilən Əkilin bioloji varlıq kimi mövcud olduğu birinci motivlə uyarlıq yaradır.

Q.İsabəylinin "Cin" nağıl-povesti şərti olaraq iki hissəyə bölünür. Gerçək həyatı əks etdirən birinci hissədə dini-mifik təsəvvürlərdən gələn və xalq arasında yaygın olan inanclardan istifadə olunmuşdur. Bu inanclar nağıl-

povestdə həm süjetyaradan komponent kimi çıxış edir, həm də qeyri-reallıqları əks etdirən ikinci hissəyə - nənənin danışacağı nağıla bir növ keçid etmək imkanı yaradır:

"- İnsan ağılı ilə güclüdü, oğul bala. - Arvad əl atıb cibindən bir sancaq çıxardı. - Gətir taxım yaxana, cin belə şeylərdən qorxan olar, gözlə açılıb düşməsin. Keçmişdə kim cin görsə, sancağı taxarmış onun yaxasına. O da qalıb qul olarmış həmin adama...

- Nənə, danış da...

- Nə danışım, ay bala?

- Cindən..."

Nənənin söylədiyi nağılı əks etdirən ikinci hissədə uşaq folkloruna müraciət, nağıl janrına məxsus müxtəlif elementlər və s. vasitəsilə gerçəkləşməklə daha konkret və çoxelementli səciyyə daşıyır. Burada kasıb, tənbel və acgöz bir kişinin başına gələn hadisələr, onun cinlər ölkəsinə getməsi və s. folklor kontekstində öz bədii həllini tapır.

"Getdilər ha, getdilər;

Təpələrdən yel kimi.

Getdilər ha, getdilər;

Dərələrdən sel kimi.

Acı yovşanlıq keçib,

Şirin biyanlıq keçib,

Getdilər ha, getdilər;

Badeyi-sərsər kimi.

Axır ki, gedib çatdılar Cinlər ölkəsinə".

Kişinin cinlər ölkəsinin padşahından bütün canlıların dilini bilmək bacarığı əldə etməsi də folklordan gəlmə səciyyəvi motivdir. Şifahi epik ənənənin nağıl janrına məxsus bu motivdə sehirli qüvvənin təmsilçisi, adətən, ilanlar padşahı olur. Nağıl-povestdə isə bu məzmun cinlər padşahı tərəfindən həyata keçirilir.

Əsasən, sehirli nağıllardan bəhrələnmə yolu ilə yazılmış "Cin" nağıl-povestində acgözlük, zəhmətsiz qazanc əldə etmək istəyi kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənilir, xeyirxahlıq və əməksevərlik keyfiyyətləri təbliğ olunur.

Bu gün çağdaş uşaq ədəbiyyatı yazarları örnek sayılacaq bədii nümunələrdən forma, ideya-məzmun, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və s. baxımından yararlanmalı, özləri üçün düzgün yaradıcılıq istiqaməti müəyyənləşdirməlidirlər. Bu baxımdan Fikrət Sadığın xalq arasında məşhur olan "Çanaqlı bağa ilə qurbağa" şeiri sözün həqiqi mənasında örnek hesab edilən uşaq ədəbiyyatı nümunələrindəndir:

Bir çanaqlı

Çağa bağa

Girdi bağa,

Oynamağa.

Bir qurbağa

Onu görüb

Qoydu lağa:

- Buna bax, a!

Buna bax, a!

Əynindəki

Qına bax, a!

Yaman qorxdu

**Çağa bağa.
Elə qaldı
Baxa-baxa.
Sonra dedi:
- Sən də bağa,
Mən də bağa.
Təkcə "qur"un
Artıqdı, ha!
Çox döşünə
Döymə, qağa!
Quruldama
Lovğa-lovğa.**

Doğrudur, müəllif burada birbaşa uşaq folkloruna müraciət etməmişdir. Lakin xalq yaradıcılığından, daha konkret desək, atalar sözünün (Tısbağa qınından çıxdı, qınıni bəyənmedi) ifadə etdiyi məzmunundan bəhrələnməklə səciyyəvi uşaq ədəbiyyatı nümunəsi yaratmışdır. Bədii keyfiyyət və bitkin fikir ortaya qoyan bu kiçik şeir özündə dərin ideya-məzmun tutumu əks etdirməklə, eyni zamanda böyüklərin də marağına səbəb olmuşdur. F.Sadıqın ustalığı ondadır ki, o, atalar sözünü mətn olaraq təqdim etmir, şeiri özünəməxsus yanaşma ilə sözügedən folklor nümunəsinin motivi üzərində quraraq, əsas diqqəti ideya-məzmunun ortaya qoyulmasına yönəldir və buna nail olur.

Çox istərdik ki, müasir uşaq ədəbiyyatında uşaq folklorundan yararlanma təkcə tərz, yaxud hansısa başlanğıc qəlib-ifadələrdən, adlardan istifadə şəklində deyil, müvafiq janrın malik olduğu poetik sistemin müxtəlif elementləri baxımından və yaradıcı şəkildə öz əksini tapsın. Folklorə yaxınlaşma, folklorlardan bəhrələnmə əgər düzgün istiqamətdə qurularsa, bu, mətnin səmimiyyətini, maraq və əhəmiyyətini artırır, uzunömürlülüynü təmin edər. Odur ki, genetikası etibarilə folklor xəzinəsinə söykənən, klassik mədəni irsdən rişələnən, təxminən, XIX əsrin sonuncu rübündən sistemli və məqsədyönlü xarakter qazanan, XX yüzillikdə isə ədəbi-bədii yaradıcılığın hər üç sahəsini (poeziya, nəsr və dramaturgiya) və müxtəlif janrları əhatələməklə daha geniş bir çevrədə davam etdirilən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında uşaq folklorundan yararlanmaya xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

